

УДК 821.161.2-1.09:17.035.3]Шевченко Т.
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2021.17-2.31>

**МОТИВ ІСТОРИЧНОЇ СПАДКОЄМНОСТІ НАЦІЇ
В ПОЕЗІЯХ Т. ШЕВЧЕНКА 1837–1850 РОКІВ**

**THE MOTIF OF THE HISTORICAL SUCCESSION OF THE NATION
IN THE POEMS OF TARAS SHEVCHENKO OF 1837–1850**

Гудима А.О.,

orcid.org/0000-0003-2081-0791

кандидат філологічних наук,

*асистент кафедри історії української літератури, теорії літератури і літературної творчості
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Аналізуючи мотив історичної спадкоємності нації в поезіях Т. Шевченка 1837–1850 рр. (трьох перших періодів творчості), звертаємося до питання Шевченкової національної самосвідомості, проблеми національної самосвідомості українців у різні історичні періоди, зумовленої несприятливими зовнішньополітичними умовами та складною внутрішньою ситуацією, ролі козацької спадщини та питання спадкоємності поколінь українців в опорних для нації досягненнях, досвіді боротьби за національну державу та невдач (стосовно української еліти).

Зокрема, з'ясуємо загальні принципи зображення поетом козаків як типових представників української минувшини, роль козацтва в історії; також визначаємо загальні принципи зображення автором «людей» як збірної образу, що постають типовими представниками сучасного Т. Шевченкові підімперського періоду. Не тільки в аспекті суспільних взаємин, але, головним чином, у контакт з історією, козацькою минувиною. При цьому Т. Шевченко, констатуючи роз'єднаність українців – у цінностях, у ставленні до життя, у його смислового наповненні, – послуговується схемою родинних зв'язків: діди – батьки – діти – онуки в різних варіаціях, у такий спосіб, підтримуючи ідею роду.

Традиційним є зображення Т. Шевченком покріпачених українців, своїх сучасників, закутими, у кайданах, у ярмі, тоді як виявом їхнього духовного поневолення, як демонструє поет, є мовчання, безвольність, збайдужіння, неможливість дати моральну оцінку тому, що відбувається: добро визнати за добро, а у злі бачити зло і, отже, чинити злу спротив.

Водночас поет, сам усвідомлюючи себе спадкоємцем волелюбного козацтва, і свій поневолений народ мислить як спадкоємця козацької звитяги, як «лицарських синів» («І виріс я на чужині...»), спроможних до виборювання волі («Як умру, то поховайте...»), і неодноразово у своїх творах виявляє цю його ще приховану для самого себе якість. Згадуючи вищий прошарок, Т. Шевченко неодноразово говорить про його спадкове невільництво (послання «І мертвим, і живим...»), на противагу – щодо поспільства такий наратив відсутній.

Ключові слова: поезії Т. Шевченка, козацтво, «люде», національна самосвідомість, невільництво.

Analyzing the motif of the historical succession of the nation in the poems of Taras Shevchenko of 1837–1850, we turn to the question of Shevchenko's national identity, the problem of national identity of Ukrainians in different historical periods due to unfavorable foreign policy conditions and difficult internal situation, the role of the Cossack heritage, the issues of the succession of the generations of Ukrainians in the nation's fundamental achievements, the experience of struggle for the national state and failures (concerning the Ukrainian elite).

In particular, we clarify the general principles of the poet's depiction of the Cossacks as typical representatives of the Ukrainian past, the role of the Cossacks in history; we also define the general principles of the author's depiction of "people" as a collective image, which appear as typical representatives of the imperial period being contemporary with T. Shevchenko. We explore the said principles not only in the aspect of social relations, but mainly in the light of history, the Cossack past. T. Shevchenko albeit notes the disunity of Ukrainians – in values, attitudes to life, in its semantic content, uses the concept of family ties: grandparents – parents – children – grandchildren in different variations. Thus, the poet supports the idea of kin.

It is traditional for T. Shevchenko to portray serfdom Ukrainians, his contemporaries, chained, in a yoke, while the manifestation of their spiritual enslavement, as the poet demonstrates, is silence, apathy, indifference, inability to give a moral assessment of what is happening: to acknowledge the good for good, and evil for evil, and, consequently, to resist evil.

At the same time, the poet, considering himself as the heir of the freedom-loving Cossacks, treats the serfs as the heir of the Cossack victory, as "knightly sons" ("And I grew up in alien area..."), capable of fighting for freedom ("When I die, bury..."), and repeatedly in his works reveals this still hidden for himself quality. Mentioning the upper social class, T. Shevchenko often speaks of its hereditary slavery (the message "To both dead and alive..."), in contrast – there is no such a message addressed to lay people.

Key words: T. Shevchenko's poetry, Cossacks, people, national self-consciousness, serfdom.

Постановка проблеми. Як правило, перший період творчості Т. Шевченка виокремлюють з-поміж інших, кваліфікуючи його як «козакофільський» з ідеалізованим зображенням козацтва та минувшини [1, с. 57], який є перехідним для поета. На наше переконання, звеличений Т. Шевченком образ козацтва, зокрема першого періоду творчості, відіграє непромінальну і неперехідну роль у творчому мисленні поета та в його версії історичного шляху української нації як такої, що впливав на деформовану самосвідомість поневолених Російською імперією українців, повертаючи їх до національних основ, до української системи координат. А крім того, образ козацтва, вважаємо, був укорінений у Шевченковій свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Запропонована розвідка своїм змістом співзвучна з історіософськими дослідженнями у шевченкознавстві, насамперед працями Ю. Барабаша [1; 2], І. Дзюби про універсальний мотив волі в Шевченковій поезії [3], Л. Задорожної про тему героїчного в житті українського народу [5] тощо. Проте ракурс нашого дослідження – інший: ми не вдаємося до аналізу Шевченкового прочитання «подій національної історії, тлумачень її сенсу і тенденцій, характеристик героїв і «антигероїв» [1, с. 48], а звертаємо увагу, попри кардинальну

відмінність двох періодів української історії – козацького та підімперського – та їхніх «дійових осіб», на ті сполучні ланки, що їх Т. Шевченко проводить між поколіннями українців – представників цих періодів.

Постановка завдання. Мета статті – з'ясувати загальні принципи зображення Т. Шевченком козацтва як збірного образу, роль козацтва в історії; дослідити рівень національної свідомості козацтва впродовж XVII–XVIII ст.; визначити загальні принципи зображення поетом «людей» як збірного образу; проаналізувати дискурс козаччини в образі «людей».

Виклад основного матеріалу. Шевченків збірний образ козацтва виразно контрастує з образом уярмленого населення України під окупацією Російської імперії. Збірний образ козацтва, особливо часто вживаний у перший період творчості, звеличений поетом, зважаючи на ту роль, що її козацтво відіграло в період нарощення своєї сили та чисельності, зятятого спротиву ворогам, стояння на державницькій позиції, але не меншою мірою – зважаючи на ту роль, що її козацтво уособлювало вже після свого зникнення. Саме козацтво для поколінь покріпачених, поневолених, русифікованих російськими школами і російською Церквою українців було тією доблесною волелюбною і вільною політично активною українською

силою, що її народна пам'ять, часто очищену від негативу, зберігала й яка в такий спосіб була для народу джерелом сили та гордості. Козацтво звично сприймається як «носії національної ідеї та борець за її реалізацію» [7, с. 237], як сила, здатна всю націю активізувати до дії, підняти на боротьбу. Із козацтвом асоціюється ідея рівності серед народу, втілена в життя Христова заповідь.

Загроза зі степу від кримців, ціллю яких було людоловство, вигартувала в українцях беззастережну відвагу, дух волі і спротиву, притаманні козацтву. Окрему суспільну верству, як зазначає Д. Дорошенко, козаки становили вже наприкінці XV ст. Якщо в середині XVI ст. «козаків нараховувано тисячами, то в кінці того ж самого століття їх можна рахувати на десятки тисяч» [4, с. 190]. На початку XVII ст. козацтво «переймає на себе роль провідної верстви українського суспільства» [4, с. 189]. Селянська людність, незадоволена соціально-економічними порядками, впровадженими Річчю Посполитою в Україні, активно поповнювала козацтво. З'являються «незримі нитки взаємного розуміння й певної спільності інтересів» [4, с. 191]: «Уся маса селянської людності, яка не могла покинути своїх родин, своєї хати й свого поля, почала бачити в козаках людей особливо для неї симпатичних, які при нагоді можуть виступити в її обороні» [4, с. 191]. Д. Дорошенко підкреслює духовний зв'язок козаччини й селянської маси. Таку близькість козацького та селянського станів, перетворення селян на козаків Т. Шевченко показує в поемі «Невольник» (1845) та у вірші «Буває, в неволі іноді згадаю» (1850).

Роблячи невеликий історичний екскурс, мусимо зауважити, що роль козацтва була не лише державотворчою, а й згодом і деструктивною як для Української держави, так і для самої ідеї державності. Так, часто власні інтереси – боротьба за свої права та привілеї – для козацтва заступали державні інтереси. Ідею самостійної соборної Української держави фактично відстоювали лише гетьмани Б. Хмельницький (1648–1657), який попри укладену Переяславську угоду 1654 р. чинив рішучий спротив намаганням Московії обмежити Українську державу в її правах, П. Дорошенко (1665–1676) та гетьман в екзилі П. Орлик (1714–1742). (Окремо слід згадати І. Мазепу з його відчайдушною боротьбою за суверенітет Української держави 1709 р.) Тим часом як Росія та Річ Посполита домагалися розділення Української держави, на що, як правило, погоджувалися й українські гетьмани. Особливо показовим є епізод із Д. Многогрішним 1668 р., який разом із лівобережною старшиною прийняв

підданство царя, нехтуючи реальною можливістю об'єднання козацької України і звільнення від московського панування під проводом П. Дорошенка. А вже за гетьманування П. Полуботка (1722–1724) більшість старшини виявилася нездатною до боротьби навіть за автономію; серед запорожців поширюються проросійські настрої, козацькі ж маси «засвідчили свою байдужість до політичного майбутнього вітчизни» [7, с. 271], втрачаючи державотворчу функцію. Водночас, ще раз наголосимо, у народній свідомості закарбувався волелюбний образ козака. І похитнути його – зазіхнути на цей ідеал – призвело б до руйнування ідеалів самого народу та зіграло б на руку імперії. Саме із цим образом пов'язана пам'ять про існування самостійної козацької держави.

Як у Речі Посполитій, так і в Московщині (згодом Російській імперії) завжди панував страх перед козацтвом, потугу якого намагалися зменшити, чисельність – обмежити, права – урізати, здеморалізувати, переманити на власний бік, а згодом узагалі скасувати та знищити. Водночас, розуміючи схильність українського народу до козацтва, і сам народ – упокорити. Так, 1714 р. на Правобережній Україні, що входила до складу Речі Посполитої, було ліквідовано «козацький стан і всі осередки української державності» [7, с. 225]. В Україні під окупацією Російської імперії 1775 р. було знищено Запорозьку Січ, а 1783 р. було ліквідовано національні збройні сили козацького війська.

Саме козацтво Т. Шевченко зображає як типових представників української минувшини. Із козацтвом пов'язує період української слави; говорить про притаманне козакам благородство («Сон (комедія)», 1844) [9, с. 275]; про їхнє мучеництво («Сон (комедія)») [9, с. 276] тощо. Але головна характеристика, якою наділяється козацтво у Т. Шевченка, є, звісно, воля: про «козацьку волю» поет пише в поезії «Думи мої, думи мої...» (1840) [9, с. 125]; епітет «вольний» щодо козацтва виступає постійним: «вольні козаки» зустрічаються на сторінках поеми «Гамалія» (1842) [9, с. 236], містерії «Великий льох» (1845) [9, с. 320]; «вольний, як козак / Колись-то був» – у поемі «Відьма» (1847) [9, с. 379]; «Пишлася синами мати, / Синами вольними» – у вірші «Полякам» (1847) [10, с. 48]; «Усі ми однаково на волі жили! / Усі ми однаково за волю лягли...» – у вірші «Буває, в неволі іноді згадаю...» (1850) [10, с. 224–225] тощо.

Козацтво зображене як активна сила, спрямована на захист держави, її народу, православної віри. При цьому козацтво в Т. Шевченка, як

правило, позбавлене негативної характеристики. Окрім, хіба, таких рядків із поеми «Гайдамаки»: «Діти нехрещені ростуть, / Козацькі діти; а дівчата!.. / Землі козацької краса / У ляха в'яне, як перш мати... / ...розковать / Козак сестру свою не хоче, / Сам не соромиться конать / В ярмі у ляха...» («Гайдамаки», 1839–1841) [9, с. 155–156]. Водночас слід зауважити, що зусилля, спрямовані на ліквідацію козацтва, денационалізацію українців, перетворення їх на суто робочу силу, і гайдамацьке повстання 1768–1769 рр. на тлі польського національного та релігійного гніту засвідчують неймовірну життєздатність як державницької ідеї, так і силу спротиву денационалізації та показового. Відмінними постають образи козаків із балади «За байраком байрак...» (1847) циклу «В казематі», по суті, братовбивць, які «по своїй по землі / Свою кров розлили / І зарізали брата» [10, с. 12], зображаючи яких, Т. Шевченко, однак, їхню провину покладає на гетьмана, що запродав християн, являючи козаків безневинно-винними.

Типовими представниками сучасного Т. Шевченкові періоду є «люди» як збірний образ, тобто сільське населення, простолюди. Якщо основна характеристика козаків зводиться до поняття волі, то люди характеризуються Т. Шевченком найчастіше з морального боку, при цьому – негативно – через зневажливе ставлення до ближнього. Це стосується перших трьох періодів творчості Т. Шевченка. Так, згідно зі спостереженням поета, людям властиво осуджувати, насміхатися, ставитися зверхньо до свого ближнього: «...люде чужії їй засміють» («Причинна», 1837) [9, с. 74]; «...сироту усюди люде осміють» («На вічну пам'ять Котляревському», 1838) [9, с. 91]; «Нехай собі тії люде, / Що хотять говорять...» («Катерина», 1838–1839) [9, с. 93]; «На Божее слово вони б насміялись...» («Перебендя», 1839) [9, с. 112]; «...люди не побачуть, / То й не засміються» («Думи мої, думи мої...») [9, с. 126]; «Вранці найдуть мене люде, / Мене осміють...» («Чого ти ходиш на могилу?...», 1847) [10, с. 15]; «На те вони люди, / І вдовицю не забудуть, / І тую осудять!» («У Вільні, городі преславнім...», 1848) [10, с. 164]; «...Щоб потім сміятись, / Щоб з тебе сміятись, / Щоб тебе добити...» («Не так тії вороги...», 1848) [10, с. 141] тощо. Також у перший період творчості поет зображає збірний образ «людей», своїх земляків, такими, що немов чужі («Причинна») [9, с. 74]; («Думка (Нащо мені чорні брови...)», 1838) [9, с. 84], гордовитих та пихатих («Тризна», 1843) [9, с. 241]. Окремо ще є «люде» на чужині, «чужі люде» (конкретно – в Московщині), з якими тяжко жити: «Ні з ким

буде поплакати, / Ні поговорити» («Думка (Тече вода в синє море)», 1838) [9, с. 79], які знову ж таки насміються («До Основ'яненка», 1839) [9, с. 120]. Найбільше ж цього періоду Т. Шевченко викриває «людей» в поемі «Катерина». У другий період творчості поета зустрічаємо образ «людей», що злії за визначенням, не дають дожити віку («Лілея», 1846, «Маленькій Мар'яній», 1845), ба навіть «змії» («Три літа», 1845) [9, с. 369].

У третій період також є «добрі люде» у сенсі злих – проте творення ними зла маскується за «жалкуванням» – в Україні та на чужині: «Княжна», 1847 [10, с. 24]; «Не гріє сонце на чужині...», 1847 [10, с. 38]; «Не так тії вороги...», 1849 [10, с. 141]; окремо ще є «злії люде» («Мені однаково, чи буду...», 1847) [10, с. 13]; («Полнобилася я...», 1848) [10, с. 126]. У поемі ж «Москалева криниця» (перша редакція, 1847), понад це, поет пише: «...знаєш, люде / Втоплять і задуть!» [10, с. 66]. Натомість позитивний образ – «люде веселі» – є вкрай рідкісним («Г. 3.», 1848) [10, с. 98], («І виріє я на чужині...», 1848) [10, с. 120].

Без сумніву, Т. Шевченко сповнений «благочиння перед святим, офірним подвигом предків (справжніх... козаків)» [6, с. 212–213]. З іншого боку, Шевченкове ставлення до «людей», позбавлене ілюзій, як він сам про це пише: «А про людей... Та нехай ім. / Я їх, добрих, знаю. / Добре знаю» («Княжна») [10, с. 24], – зазвичай викривальне. Однак не в змозі обійти аспект суспільних взаємин, урешті-решт, звернемося до збірного образу людей, зображеного в контакті з історією, козацькою минувиною.

Звісно, Т. Шевченко типово як для романтика послуговується схемою родинних зв'язків: діди – батьки – діти – онуки в різних варіаціях. Як-от в історичній поемі «Тарасова ніч» (1838), описуючи невтішні українські реалії, що передували битві, очоленій Тарасом Трясилою 25 травня 1630 р. проти коронного гетьмана С. Конєцпольського, неодноразово називає українців «дітьми козацькими», що над ними панують поляки. Також у поемі «Гайдамаки» згадує дідів – учасників повстання Коліївщини, незгірше яких й їхні нащадки карають ляхів [9, с. 170]. Особливо активно Т. Шевченко цю схему родинних зв'язків застосовує в посланні «І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє» (1845), проте зупинимося на цьому творі дещо згодом.

Водночас, як це притаманно романтикам, поет, зображаючи в межах одного твору різні покоління українців, зазвичай демонструє, що козацька – дідівська – справа залишається в минулому, тоді

як їхні нащадки – онуки вибирають мирний плин життя – хліборобський: «...Жито собі сіють» («Гайдамаки») [9, с. 158]. Проте ця хліборобська справа перекреслює предківські здобутки й є свідченням байдужості та ціннісної вихолощеності: «Діди лежать, а над ними / Могили синіють. / ...Ніхто не згадає» («Гайдамаки») [9, с. 158]; «А унуки? Їм байдуже...» («Гайдамаки») [9, с. 158]. Так що селянська хліборобська праця служить контрастом до козацького звитяжного подвигу і вольності: «З того часу в Україні / Жито зеленіє...» («Гайдамаки») [9, с. 190]; «...ви вже ніколи / Не вернетесь на волю, / Будете орати / Мене (поле. – А. Г.) стиха та, орючи, / Долю проклинати» («Ой чого ти почорніло...», 1848) [10, с. 143].

Традиційним є зображення Т. Шевченком покріпачених українців, своїх сучасників, закутими, у кайданах, у ярмі: «...в ярмі падають...» («Сон (комедія)», 1844) [9, с. 266]; «Всі оглухли – похилились / В кайданах... байдуже...» («Гоголю», 1844) [9, с. 284]; «...закований / У ваші кайдани / Народ темний...» («Холодний яр», 1845) [9, с. 356]; «...людей закували / Та й мордують...» («Сон (Гори мої високі...», 1847) [10, с. 41]; «...її діти в кайданах...» («Іржавець») [10, с. 45] тощо. Проте Т. Шевченко не називає своїх поневолених земляків рабами на відміну від четвертого періоду творчості, де наратив рабства – у різних сенсах – є дуже активним. Це невільництво в Російській імперії – закріпачення та виснаження людей важкою працею – розповсюджувалося і на людську свідомість: стимулювало перетворення на немислячих істот, породжувало байдуже, пасивне ставлення до життя, обмежувало світогляд людини, позбавляло її історичної пам'яті, зосереджуючи всі зусилля на виживанні. Покріпачення Т. Шевченко вбачає несправедливим актом щодо вільного народу.

Отже, Т. Шевченко констатує роз'єднаність поколінь українців – у цінностях, у ставленні – активному чи пасивному – до життя; втрату відчуття тяглості, спадкоємності нації у перейдених нею етапах перемог і поразок, набутому досвіді. Ідеали честі, слави, братерства і волі держави втрачені, заради яких козацтво жертвувало своїм життям («Гоголю») [9, с. 284]. Проблема нерозуміння та неприйняття нащадками справжніх цінностей минулих поколінь також знаходить відображення у вірші «Розрита могила» (1843): «Начетверо розкопана, / Розрита могила. / Чого вони там шукали? / Що там схоронили / Старі батьки? Ех, якби-то, / Якби-то найшли те, що там схоронили, / Не плакали б діти, мати не журилась» [9, с. 253]. Т. Шевченко говорить про згасання історичної пам'яті: «Тяжко! важко! Кат панує, / А їх (Гонту,

Залізняка. – А. Г.) не згадають» («Гайдамаки») [9, с. 158]; «...про тебе, / Старче малосилий, / Ніхто й слова не промовить, / Ніхто й не покаже, / Де ти стояв. Чого стояв. / І на сміх не скаже!!» («Чигрине, Чигрине...», 1844) [9, с. 254]. Змінюється людське призначення і знецінюється саме життя людини, приреченої бути «гарматним м'ясом» для імперії («Гоголю») [9, с. 284], («Кавказ») [9, с. 346–347]. Поет також називає людей «сліпими» («Великий льох», 1845) [9, с. 323], «сердешним людом» («Холодний Яр», 1845) [9, с. 356].

Супровідним такому фізичному поневоленню є мовчання, безвольність, збайдужіння, неможливість дати моральну оцінку тому, що відбувається: добро визнати за добро, а у злі бачити зло і, отже, чинити злу спротив: «А той, щедрий та розкошний, / Все храми мурує; / Та отечество так любить, / Так за ним бідкує, / Так із його, сердешного, / Кров, як воду, точить!.. / А братія мовчить собі, / Витріщивши очі! / Як ягнята. «Нехай, – каже, – / Може, так і треба» («Сон (комедія)») [9, с. 265]. У поемі «Іржавець» (1847), описуючи події по трагічній Полтавській битві 1709 р., поет із болем говорить про страждання України та людей та їхнє мовчання в кайданах [10, с. 45]. Зображаючи глобальну картину вбивчої щодо інших націй політики Російської імперії, однією з ознак цього «темного царства» Т. Шевченко називає мовчання: «Од молдованина до фінна / На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденстує!» («Кавказ») [9, с. 345]. Традиційно після цитування цих Шевченкових афористичних рядків із поеми «Кавказ» дослідники вдаються до їх коментування І. Франком у його розвідці «Темне царство». Тож не будемо і ми винятком у цьому. «Ся глуха, мертва мовчанка – не з благоденства, як іронічно додає поет, а з мусу, се перша й головна при знака «темного царства». Аби з усіх людей поробити «холопів» та «лакеїв» або бездушні, робучі та покірні машини, бо тільки ті два роди творів земних мають місце в темнім царстві, – треба поперед усього не дати людям думати по-людськи та обмінюватися тими думками, треба не дати їм висловлятися свobodно, а радше треба заставити їх «молоть пустяки» [8, с. 66]. Прикметно, що таке ж мовчання – як реакція на «конання» України – має місце і в козацький період, безпосередньо після зруйнування Запорозької Січі російськими військами 1709 р. та втечі запорожців до Криму: «Чули, чули запорожці / З далекого Криму, / Що канає Гетьманщина, / Неповинно гине. / Чули, чули небожата, / Чули, та мовчали. / Бо й їм добре на чужині / Мурзи завдавали» («Іржавець») [10, с. 46].

Поруч із Шевченковими поезіями, що змальовують українські реалії, заслуговує на увагу і поема «Єретик» (1845), яка, хоча своїм сюжетом і виходить за межі українського контексту, але змістовно перегукується зі згадуваними нами творами, а поневолений чеський народ описується за допомогою таких самих засобів, що й український: «Кругом неправда і неволя, / Народ замучений мовчить» [9, с. 289]; «темнії люде» [9, с. 289]; «очі незряці» [9, с. 290]; «вольний розум», окутий кайданами [9, с. 290]; і, зрештою, людське мовчання як реакція на виклик, кинутий Гусом всесильним католицьким владикам [9, с. 290]. Через такі образи Т. Шевченко змальовує універсальний образ поневоленого і впокореного народу.

Беручи до уваги проаналізоване, може скластися враження, що немає підстав вести мову про заявлений нами мотив історичної спадкоємності нації. Справді, Т. Шевченко із цього приводу не такий багатослівний, але достатньо красномовний і однозначний. Насамперед маємо наголосити, що, ведучи мову про ціннісну роз'єднаність поколінь українців, про забуття нащадками своїх предків та їхньої героїчної боротьби, поет цим самим, використовуючи схему родинних зв'язків, формує відчуття тяглості поколінь українців. І, що важливо, Т. Шевченко виявляє, що його закутий народ володіє внутрішньою силою, високими ідеалами, волінням, досвідом перемог – як той самий народ, що ці якості та силу вже засвідчував і якими дивувався увесь світ у попередню козацьку добу. Проте не бачить своїх можливостей, що натомість бачив й у що вірив сам Т. Шевченко. Про сподіване «перезавантаження» – переливання крові – у національному організмі: ціннісне, державотворче («національне самоочищення» [2, с. 334]) поет промовляє у вірші «Чигрине, Чигрине...» (1843): «Може, зйдуть, і виростуть / Ножі обоюдні, / Розпанахають погане, / Гниле серце, трудне, / І вицідять сукровату, / І наллють живої / Козацької тії крові, / Чистої, святої!!!» [9, с. 255]. І, отже, закличні рядки свого бунтівного поетичного заповіту «Як умру, то поховайте...» (1845): «Поховайте та вставайте, / Кайдани порвіте / І вражою злою кров'ю / Волю окропіте» [9, с. 371] Т. Шевченко адресує українському народові саме як лицарському народові, що споконвіку вів боротьбу за волю, маючи віру в непоборну внутрішню силу свого народу, тимчасово закутого, але спроможного на своє вивільнення.

Хочемо також звернути увагу на іменування Т. Шевченком простолюду «окраденим». У поезії «Сон (Гори мої високіі)» автор, пишучи про неможливість оновлення ветхого козацької церкви,

говорить загалом про неможливість оновлення того, що пов'язується з козацтвом: «Твої люде окрадені, / А панам лукавим... / Нащо здалась козацькая / Великая слава?!» [2, с. 40]. Звісно, окраденими Т. Шевченко називає людей, у яких відібрано те, що їм належить. На нашу думку, йдеться саме про волю, козацький духовний спадок: пам'ять про козацьку славу і волелюбність, боротьбу і перемоги, братерство – «без холопа і без пана» («Чернець», 1847) [10, с. 49].

Такими, що становлять різкий контраст, постають Шевченкові твори «Гамалія» (1842) та «І виріс я на чужині...» (1848), у яких автор витворює образи уярмлених українців – закутих у кайдани козаків у далекій турецькій Скутарі та покріпачених українців на своїй землі відповідно. Для козаків бути поневоленими є соромом не лише у цьому житті, а й у потойбічному: «І сором тут, і сором там / Встають з чужої домовини, / На суд твій праведний прийти, / В залізі руки принести / І перед всіми у кайданах / Стать козакові...» («Гамалія») [9, с. 236]. Натомість українці Шевченкового часу ярмо кріпаччини несуть покірно. Проте ця мовчазна покірність, наголошує Т. Шевченко, зумовлена безпросвітним становищем: здобута виснаженням народу важкою ношею кріпацтва, феодальних повинностей у вигляді податків, постоїв (безоплатного утримання на території України військ), різних робіт: «...Чорніше чорної землі / Блукають люди...» [10, с. 119]; «...Неначе люди подуріли, / Німі на панщину ідуть / І діточок своїх ведуть!...» [10, с. 119]; «...А скрізь на славній Україні / Людей у ярма запрягли / Пани лукаві...» [10, 120]. При цьому обидва образи – як непокірних, внутрішньо вільних і розкутих козаків, так і поневолених, фізично виснажених, внутрішньо пригнічених, німотних українців – здаються співвідносними кожен своєму часу: національно-визвольних змагань і національного поневолення, без можливості взаємозаміщення. По-іншому в Т. Шевченка: у невольницьких поставах він бачить сліди лицарства. Звідси і його розпач: «Гинуть! Гинуть! / У ярмах лицарські сини...» («І виріс я на чужині...») [10, с. 120].

Насамкінець звернемо увагу на Шевченкове послання «І мертвим, і живим...», адресоване насамперед вищому привілейованому прошарку українського народу – його еліті, призначеній бути рушійною силою народу. Водночас на сторінках послання неодноразово зринає образ народу як простолюду, що його Т. Шевченко характеризує як «люд потомлений» [9, с. 348], запряжений «в тяжкі ярма» [9, с. 348]; «брати незряці, гречкосії», із яких деруть шкуру [9, с. 349]; «заковані люде»

[9, с. 349], розкування яких – визволення з неволі – пророкує поет. Тим часом і українську еліту, своїм становищем зобов'язану предкам-козакам, – прошарок, піднесений до рівня російського дворянства, Т. Шевченко також називає закутою, тобто поневоленою Російською імперією цим самим дворянством. Про це поет веде мову і в містерії «Великий льох», називаючи золото та чини імперськими засобами впокорення. Саме на цю еліту автор покладає провину уярмлення народу.

Якщо звернутися до історії, стає очевидним: і в козацьку добу зловживання старшини щодо селянства та козацтва почали виявлятися дуже рано. Зокрема, показовим є ставлення до суспільства добре знаного кожному українцеві за романом П. Куліша «Чорна рада» гетьмана Я. Сомка, з одного боку, справжнього патріота України, а з іншого – великого визискувача вбогих людей. На жаль, замість відстоювання українських державних інтересів у комунікації із зовнішніми силами більшість української еліти була перейнята власними вигодами. Уже на початку 60-х років XVII ст. «козацька старшина, прагнучи стати землевласниками, стала втрачати державотворчий потенціал. Що ж стосується початку XVIII ст., то навіть та її частина, котра сповідувала ідеї самостійництва (за незначним винятком), уже не мала волі до боротьби за її реалізацію й за найменшої загрози власному життю психологічно була готова поступитися нею задля збереження існуючого соціального статусу та матеріального становища родини» [7, с. 213]. 1795 р. вийшла відома «Грамота на права, вільності й переваги благородного російського дворянства», згідно з якою українська шляхта і старшина отримували всі права російського дворянства – ціною скасування «автономного устрою Гетьманщини й усіх останків самобутнього ладу української козацької держави, заснованої в половині XVII століття гетьманом Богданом Хмельницьким» [4, с. 443].

У посланні «І мертвим, і живим...» Т. Шевченко активно користується схемою родинних зв'язків: називаючи українське панство «правнуками поганими» «славних прадідів великих» [9, с. 350], «синами сердешної України», ще більше уярмленими, ніж їхні батьки [9, с. 352], спадкоємцями батьківської слави та кайданів як служників Москви та Варшави [9, с. 352]. Суттєвий момент: згадуючи вищий прошарок, Т. Шевченко неодноразово говорить про його спадкове невільництво, на противагу щодо поспільства такий наратив відсутній. Навпаки, формується враження несумісності попереднього звияжного етапу національної історії та сучасного невільницького. Розвиваючи

мотив історичної спадкоємності нації, Т. Шевченко говорить про важливість історичної пам'яті для народу, знання історії – живої української, а не її імперської версії, звертаючись назагал не лише до еліти, а до кожного українця. Історична спадкоємність нації, як наполягає Т. Шевченко у посланні «І мертвим, і живим...», повинна виявитися у її єднанні: «Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата – / Нехай мати усміхнеться, / Заплакана мати» [9, с. 354]. Таке єднання, як демонструє поет, було притаманне в період козаччини (поєми «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гайдамаки»). Насамкінець поет провіщає повернення волі і слави Україні.

Водночас у поезії 1837–1850 рр., за нашим спостереженням, єдиний раз Т. Шевченко називає нащадків поспільства «невольничими дітьми» («Великий льох») [9, с. 328], сподіваючись на його повернення на волю. Отже, і невільництво народу стає спадком для його нащадків. І, властиво, це вже питання самовизначення: вважати себе «лицарськими синами» чи «невольничими дітьми», черпати зі своєї національної історії приклади відваги, боротьби, спротиву ворогам та неправді чи затхлої покірності, безвольності і рабства. Шевченків вибір був однозначним на користь лицарства.

Висновки. Почуття національної гідності та гордості за свій народ, притаманні Т. Шевченкові, його тверде переконання у праві українців на власну державність, усвідомлення себе нащадком волелюбного козацтва і натомість відсутність такого самоусвідомлення його земляками українцями породжують у Шевченковій творчості цілу низку взаємопов'язаних тем та мотивів: історичної слави, туги за козацьким минулим, занепаду поневоленої України, історичного безпам'ятства. Серед них і мотив історичної спадкоємності нації.

На переконання Т. Шевченка, боротьба козацтва у його блискучу добу, зокрема часів Хмельниччини, міцно вкорінена в пам'яті, давала право українцям підносити свій голос проти імперського поневолення.

Показуючи безвольне становище українців у Російській імперії, витворюючи, з одного боку, образи своїх поневолених земляків, а з іншого – вільний і розкутий образ козацтва, Т. Шевченко говорить про необхідність розуміння українцями належності їх до одного роду.

Т. Шевченко глибоко розумів надважливість козацького періоду в історії України і надважливість плекати пошану перед козацтвом, а його героїзувати – тим паче, що підстав для цього більше ніж достатньо, – як запоруку на той час виживання українців у масштабах нації. Звідси і його наратив про історичну спадкоємність української нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Барабаш Ю. Історіософський вимір. *Тарас Шевченко: імператив України. Історіо- й націософська парадигма*. Київ : Києво-Могилянська академія, 2004. С. 48–80.
2. Барабаш Ю. «Чигрине, Чигрине...» *Просторинь Шевченкового Слова*. Київ : Темпора, 2011. С. 321–339.
3. Дзюба І. Воля. *Барабаш Ю., Боронь О., Дзюба І. (та ін.). Темі і мотиви поезії Тараса Шевченка*. Київ : Наукова думка, 2008. С. 76–86.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України / передм. І.О. Денисюка. Львів : Світ, 1991. 576 с.
5. Задорожна Л.М. Героїчне як філософське поняття у творчості Т. Шевченка. *Історія української літератури кінця XVIII – 60-х років XIX століття* : підручник ; 2-е вид., перероб. та доп. Київ : Київський університет, 2008. С. 433–442.
6. Пахаренко В.І. Незбагнений апостол. Черкаси : БРАМА-ІСУЕП, 1999. 296 с.
7. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. Київ : Альтернативи, 1997. 367 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/SmStUkrDerzh_1997/SmStUkrDerzh_1997.pdf (дата звернення: 22.04.2021).
8. Франко І. Темне царство. *Шевченкознавчі студії* / упор. М. Гнатюк. Львів : Світ, 2005. С. 56–77.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 6 т. Т. 1: Поезія 1837–1847 / редкол. М.Г. Жулинський (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 784 с.
10. Шевченко Т. Повне зібрання творів у 6 т. Т. 2: Поезія 1847–1861 / редкол. М. Г. Жулинський (гол.) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 784 с.